

www.ketab.ir

گفتارهای بسیارین
شش درس گفتار

Sadr, Mohammad Baqir

صدر، محمد باقر، ۱۹۳۱ - ۱۹۷۹ م
گفتارهای بنیادین: تعدادی از سخنرانی‌های استاد شهید / محمد باقر صدر؛ مترجم سید ابوالقاسم حسینی (ژرفا).
پژوهشگاه علمی - تخصصی شهید صدر،
قم: دار الصدر ۱۳۹۴، ۵۹۸ ص.

978-964-5860-58-X

گفتارهای بنیادین. فارسی
اسلام -- مطالب گونه‌گون -- مقاله‌ها و خطابه‌ها -- فقه جعفری -- قرن ۱۴ -- منطق
حسینی ژرفا، سید ابوالقاسم، مترجم پژوهشگاه علمی - تخصصی شهید صدر

۱۳۹۴ ۴۳۰۴۱ ت ۳۳ ص ۱۰/۵ BP

۱۳۹۹ کتابخانه ملی ایران

۲۹۷/۰۸

۴۰۶۷۱۶۵

نام کتاب: گفتارهای بنیادین (شش درس گفتار)
نویسنده: استاد شهید آیت الله سید محمد باقر صدر
مترجم: سید ابوالقاسم حسینی ژرفا
ناشر: انتشارات دار الصدر (پژوهشگاه علمی - تخصصی شهید صدر)
نوبت چاپ: اول
چاپ: طبعیت - قم
تاریخ چاپ: ۱۴۰۱ ش
شمارگان: ۲۰۰ نسخه
شماره شابک: ISBN: 978 - 964 - 5860 - 58 - X

حق چاپ محفوظ

گفتارهای بنیادین

فلسفه و دین گفتار

استاد شهید آیت الله سید محمد باقر صدر

ترجمه
سید ابوالقاسم حسینی زرفا

پژوهشگاه علمی تخصصی شیخ صدر

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

www.ketab.ir

فهرست

۱۷	پیش‌گفتار.....
۲۳	مقدمه گروه تحقیق.....
۴۱	پایه‌گذاری منطق ذاتی.....
۴۱	دیباچه.....
۴۲	فصل اول: مباحث مقدماتی.....
۴۲	چگونگی زایش شناخت در منطق ارسطویی.....
۴۴	اشکال دانشوران نوگرا بر دانش منطق.....
۴۵	پاسخ به اشکال دانشوران نوگرا در پرتو منطق عقلی.....
۴۶	دو روش برای زایش شناخت بشری: موضوعی و ذاتی.....
۴۸	بازگشت به ایراد دانشوران نوگرا و پاسخ آن در پرتو منطق ذاتی.....
۵۰	تمایز نهادن میان ماده و صورت فکر.....
۵۱	وظیفه دانش منطق.....
۵۳	موضوع منطق ذاتی و روش زایش شناخت.....
۵۵	تمایز منطق ذاتی از علم‌النفس.....
۵۵	تمایز منطق ذاتی از منطق تجربی.....
۵۷	ماهیت شناخت زاده شده در منطق عقلی.....
۵۹	شبهه عقیم بودن منطق عقلی.....
۶۲	ماهیت شناخت زاده شده از منطق ذاتی.....
۶۵	آیا منطق ذاتی بر شکل قیاس تکیه می‌نماید؟.....
۶۷	پیش‌فرض‌های منطق ذاتی.....
۶۸	۱- پیش‌فرض نخست: فراهم شدن دانش برای انسان.....
۷۱	۲- پیش‌فرض دوم: علمی که پدید می‌آید، وهم نیست.....

- ۳- پیش فرض سوم: باور داشتن عقل اول ۷۵
- تعمیم دادن اصل علیت به حدوث جهان ۷۵
- مبادی عقل اول از دیدگاه منطق عقلی ۷۶
- تفاوت تجربه در منطق عقلی با تجربه در دانش نو ۷۷
- بازگشت به گزاره‌های عقل اول ۷۸
- بازخوانی و بازکاوی برخی از نتایج ۸۱
- فایده عملی منطق ذاتی ۸۵
- دامنه شناخت مورد بحث در منطق ذاتی ۸۷
- آنچه با محسوس بالعرض مربوط است ۸۹
- مرتبه نخست: اثبات اصل محسوس در بیرون ۹۱
- مرتبه دوم: تطابق واقعیت عینی با معلوم بالذات ۹۱
- مرتبه سوم: روابط موجود میان اشیا در جهان عینی ۹۲
- مقدماتی درباره بدایش علم در تجربیات و قضایای دیگر ۹۳
- فصل دوم: تفسیرهای موجود در بدایش علم بر اساس حس و تجربه ۹۸
- ۱- تفسیر مکتب عقلی ۹۸
- برهان‌های طرح شده برای ابطال علم اجمالی ۱۰۳
- برهان اول ۱۰۳
- برهان دوم ۱۰۸
- تفاوت میان علم اجمالی با دو ملاک ۱۰۹
- برهان‌های سوم و چهارم ۱۱۵
- برهان پنجم ۱۱۸
- برهان ششم ۱۲۱
- چکیده برهان‌های شش گانه پیشین ۱۲۴
- ۷- برهان هفتم (برهان ریاضی) ۱۲۷
- برهان هشتم ۱۳۱
- برهان نهم ۱۴۱
- بازخوانی کوتاه برهان هشتم ۱۴۳
- توضیح دوباره برهان تجربی ۱۴۵
- ۲- تفسیر مکتب تجربی ۱۴۷
- تحول اندیشه هیوم در مکتب رفتارگرایی ۱۴۸
- دو اعتراض به تفسیر هیوم ۱۵۲

.....	سخنی با مکتب رفتارگرایی	۱۵۴
.....	بازگشت به نقد سخن هیوم و مکتب رفتارگرایی	۱۵۵
.....	معنایی دیگر برای حصول علم به علیت از راه عادت	۱۵۶
.....	۳- تفسیر منطق ذاتی	۱۵۷
.....	شبکه مالکیت‌ها در فقه اسلامی	۱۶۵
.....	مقدمه‌ای در زمینه حق و ملک و حکم	۱۶۵
.....	نظریه حضرت استاد درباره تفاوت میان حکم و حق	۱۷۰
.....	فصل اول: مقدمات بحث	۱۷۳
.....	مقدمه نخست: تحلیل شبکه مالکیت‌ها در ارتکاز عقلایی	۱۷۳
.....	معانی مالکیت و تقسیمات آن در میراث فقهی	۱۷۳
.....	۱- مالکیت الهی حقیقی	۱۷۵
.....	۲- مالکیت انسانی حقیقی	۱۷۷
.....	۳- مقوله جده و مقولات ارسطویی	۱۷۹
.....	۴- مالکیت اعتباری	۱۸۱
.....	برهان‌های پژوهشگران بر اعتباری بودن مالکیت	۱۸۲
.....	مقدمه دوم: ترتیب معنایی انواع مالکیت و پیدایش مقوله عهده	۱۸۹
.....	حق شخصی در فقه اسلامی و تصور اشتباه حقوق غربی	۱۹۳
.....	تمایز میان دو مقوله عهده و مالکیت	۱۹۴
.....	حیازت و کار، حلقه انتقال از مالکیت شخص به مالکیت عین	۱۹۵
.....	تنوع عوامل مالکیت با گسترش عنایت عقلایی در مفهوم	
.....	حیازت	۱۹۷
.....	انواع گسترش عقلایی در مفهوم حیازت	۱۹۷
.....	۱- گسترش در حیازت کننده	۱۹۷
.....	۲- گسترش در مال حیازت شده	۱۹۸
.....	۳- حیازت در طول حیازت	۱۹۸
.....	بازفهمی حقیقت معاملات در پرتو تحلیل شبکه مالکیت‌ها	۲۰۳
.....	حالت اول، ودیعه یا امانت به طور اخص	۲۰۴
.....	حالت دوم، اقتضای تسلط برای ضمان و عدم اقتضای آن	
.....	برای مالکیت	۲۰۶
.....	حالت سوم، هبه، ماهیت آن و دخیل بودن تحویل گرفتن	
.....	در آن	۲۰۶

۲۰۸	حالت چهارم، قرض، ماهیت آن و استوار بودنش بر تحویل گرفتن
۲۱۰	حالت پنجم، معاطات، ماهیت آن و پاسخ به اشکال درباره آن
۲۱۲	انتقال معاوضه‌ای و تحلیل حقیقت معاوضه‌ها
۲۱۲	فرض‌های قابل تصور در تحلیل ساختار معاوضه
۲۱۲	۱- بازگشت مفهوم بیع به مقوله تملک به سبب حیازت پس از اعراض
۲۱۴	۲- بازگشت مفهوم بیع به مقوله حیازت باقی برای غیر از جانب فروشنده
۲۱۴	۳- بازگشت مفهوم بیع به امانت دادن مالیت و تملیک رایگان خصوصیت
۲۱۵	۴- بازگشت مفهوم بیع به این که حیازت مقتضی قدرت انتقال است
۲۱۷	۵- بازگشت مفهوم بیع به غرامت و ضمان
۲۲۰	مقدمه سوم: تحلیل عقدی مقوله ذمه
۲۲۳	تفاوت ذمه و عهده
۲۲۷	نسبت میان ذمه و عهده
۲۲۹	مقایسه مقوله ذمه در فقه اسلامی و حقوق غربی
۲۳۷	سخنی با زرقاء و سنهوری در بررسی تطبیقی شان میان فقه اسلامی و حقوق غربی
۲۳۷	۱- نقد نظریه شیخ مصطفی زرقاء
۲۴۳	تحقیقی کوتاه درباره معنا و حقیقت حواله
۲۴۴	۲- نقد نظریه دکتر عبدالرزاق سنهوری
۲۵۵	حواله در فقه اسلامی
۲۵۵	مقدمه
۲۵۷	فصل اول ماهیت حواله و گونه‌های قابل تصور آن
۲۵۷	مبحث اول، امور مقدماتی
۲۵۷	موضوع یکم، تفاوت میان ذمه و عهده و نسبت میان آن دو
۲۶۱	موضوع دوم، گونه‌های تصرف در دین
۲۶۹	موضوع سوم، عناوین منطبق بر تصرف‌ها در معاملات
۲۷۲	مبحث دوم: انواع قابل تصور حواله

۲۷۳	نوع یکم، حواله به معنای وفا.....
۲۷۳	۱- دیدگاه فقهی اول درباره وفا.....
۲۷۹	۲- دیدگاه فقهی دوم درباره وفا.....
۲۸۵	نوع دوم، حواله به معنای کوتاه آمدن.....
	بیان اول: جعاله از جانب مدیون در برابر کوتاه آمدن صاحب دین
۲۸۵	از دین خود.....
	بیان دوم: حواله گیر، ذمه حواله دهنده را با درخواست
۲۸۷	حواله پذیر بری می سازد.....
۲۸۹	نوع سوم: تغییر صاحب دین با حفظ اصل دین و مدیون.....
	ادعای یکم: دست برداشتن از شرط داخل شدن دو عوض
۲۹۰	[در ملک دو طرف] به صورت مبادله ای.....
	ادعای دوم: درست دانستن این که فرد بری الذمه، ذمه خود را
۲۹۱	به حواله دهنده عاریه دهد.....
۲۹۳	نوع چهارم: تغییر مدیون با حفظ صاحب دین و اصل دین.....
۲۹۶	مبحث سوم: پی گیری سخن در پرتو انواع قابل تصور حواله.....
۲۹۶	۱- انواع قابل تصور حواله که به صحت آنها حکم می شود.....
۳۰۱	۲- تعیین موضوع حواله و دلیل صحت آن.....
۳۰۳	۳- ماهیت حواله به حسب ارتکاز فقهی.....
۳۰۵	فصل دوم پایه ها و ارکان حواله.....
۳۰۵	مبحث اول: عقد حواله.....
۳۱۴	تحقیق درباره ایقاع یا عقد بودن حواله.....
۳۲۷	قالب ریزی فقهی برای معاملات بانکی.....
۳۲۷	پیش گفتار.....
۳۲۸	فصل اول: مباحث مقدماتی.....
۳۲۸	۱- ماهیت وام و تعریف های آن در فقه اسلامی.....
۳۲۸	تعریف نخست: مبادله مال در برابر عوض.....
۳۳۰	نقد تعریف اول.....
۳۳۱	تعریف دوم: هبه کردن عین، همراه با امانت دادن مالیت.....
۳۳۱	نقد تعریف دوم.....
۳۳۲	تعریف سوم: تملیک همراه با جنبه ضمان.....
۳۳۳	نقد تعریف سوم.....

- تعریف چهارم: تملک با حيازت و ضمان با تسلط ۳۳۴
- ۲- ماهیت ربا در وام ۳۳۸
- ۱- حرمت مطلق ربا در وام ۳۳۸
- اشکال اول: مجمل بودن دلیل های مطلق و قاصر بودن
- دلیل های خاص ۳۳۸
- اشکال دوم: تعارض بیان های شرعی درباره اشیا ی پیمانه ای
- و وزنی ۳۴۴
- ۲- تصویر شیوه های دریافت افزونی در وام ۳۵۰
- یک- شیوه های ایجاد سود در مرحله پیدایش ۳۵۰
- دو- شیوه های قرار دادن بهره در حالت استمرار ۳۵۶
- ۳- واقعیت ربوی معاملات بانکی ۳۵۹
- نگرشی تاریخی به پیدایش معاملات ربوی ۳۵۹
- فصل دوم: قالب ریزی فقهی معاملات ربوی ۳۶۴
- ۱- قالب ریزی معاملات ربوی به صورت عام ۳۶۴
- قالب ریزی اول: بیع پول با مقدار بیشتر به صورت زمان دار ۳۶۴
- سخن محققانه در زمینه ابطال قالب ریزی های عام ۳۶۹
- بیان های شرعی درباره جواز بیع با افزونی و نقد استدلال
- به آن ها برای صحت قالب اول ربا ۳۷۶
- قالب ریزی دوم: قرار دادن دستمزد (جعاله) برای وام ۳۷۷
- حقیقت معنای جعاله ۳۷۸
- ۲- قالب ریزی های خاص معاملات بانکی ۳۸۲
- ۱- بانک کافران ۳۸۲
- جنبه نخست: وام دادن در برابر بهره ۳۸۲
- روایات خاص درباره قرض دادن ربوی به کافر ۳۸۴
- جنبه دوم: وام گرفتن با بهره ۳۸۶
- ۲- بانک دولت ۳۸۸
- جنبه اول: صحت مالکیت شخصیت حقوقی و ثابت بودن ذمه
- برای آن ۳۸۸
- جنبه دوم: شرط های صحت معامله مالی با شخصیت حقوقی ۳۹۲
- ۳- بانک مسلمانان ۳۹۴
- جنبه اول: معنای سپرده بانکی ۳۹۷

مرحله اول: تحلیل سپرده‌های بانکی از لحاظ ثبوتی.....	۳۹۸
قالب‌ریزی سوم برای معاملات ربوی.....	۴۰۴
بازگشت به بررسی اثر سوم.....	۴۰۵
۴- اثر چهارم.....	۴۰۶
مرحله دوم: تحلیل سپرده‌های بانکی از لحاظ اثباتی.....	۴۰۸
مالکیت زمین‌های مرده و احکام آن.....	۴۱۱
دیباجه.....	۴۱۱
مرحله اول سخن درباره روایاتی که مالک زمین مرده را امام علیه السلام می‌دانند.....	۴۱۲
دسته اول.....	۴۱۲
دسته دوم.....	۴۱۴
دسته سوم.....	۴۱۵
تفاوت ظریف میان دو دسته نخست و دسته سوم.....	۴۱۶
اشکال: چنان‌گویی بر دو دسته نخست روایات نیز حاکم است.....	۴۱۶
پاسخ به اشکال حکومت.....	۴۱۸
۱- مقدمه بحث.....	۴۱۸
۲- پاسخ به اشکال.....	۴۲۱
مرحله دوم نسبت روایت دلیل مالکیت امام بر زمین مرده با دیگر روایات.....	۴۲۲
مورد نخست: زمین مرده‌ای که زورمندان فتح شده باشد.....	۴۲۲
دسته اول، احادیثی که به خودی خود و بدون افزودن روایت دیگر، بر این مطلب دلالت دارند.....	۴۲۵
دسته دوم، احادیثی که دلالت دارند زمین تصرف شده با شمشیر، به‌طور مطلق در زمره خراج است.....	۴۲۶
پاسخ درست به شبهه.....	۴۲۶
ویژگی هر یک از چهار وجه پیش‌گفته.....	۴۲۹
ارائه و نقد نظریه مخالف مشهور.....	۴۳۲
مشکل تناقض موجود در فتاوی مشهور فقیهان.....	۴۳۹
مورد دوم: زمین ویرانی که کافران در آن با میل خود بر آن اسلام آورند.....	۴۴۳
۱- بررسی سند حدیث.....	۴۴۴
۲- متن حدیث.....	۴۴۴

- مورد سوم: زمین ویرانی که بر آن با کافران صلح شده باشد ۴۴۸
- مرحله سوم: احکام زمین‌های مرده ۴۵۰
- حکم اول: هر که زمینی را احیا کند، آن زمین از آن او است ۴۵۰
- بخش اول: مالکیت زمین برای احیاکننده آن ۴۵۰
- دسته اول ۴۵۰
- دسته دوم ۴۵۱
- دسته سوم ۴۵۴
- سخن درباره دیدگاه‌های فقهی در زمینه تحلیل ۴۶۶
- نظریه فرآوری موارد حلال نسبت به همسران و خانه‌ها و معاملات ۴۶۶
- یک - حلال بودن همسران ۴۶۷
- دو - حلال بودن خانه‌ها ۴۶۸
- سه - حلال بودن معاملات ۴۶۸
- تعیین مورد حلال شده در روایات تحلیل ۴۶۹
- بررسی اشکال حجت بودن خبر واحد در موضوعات ۴۷۱
- درنگی در سخن جواب سوال حکم ۴۷۷
- دامنه مفهومی روایات تحلیل ۴۸۰
- شاخه اول: مفهوم قابل دریافت از اخبار صحیح تحلیل ۴۸۰
- ۱- حدیث فاضلان سه گانه ۴۸۱
- ۲- حدیث مکاتبه‌ای علی بن مهزیار ۴۸۹
- ۳- حدیث موثق یونس بن یعقوب ۴۹۰
- ۴- حدیث فضیل ۴۹۷
- ۵- حدیث مسمع بن عبدالملک ۴۹۹
- ۶- حدیث زراره ۴۹۹
- چکیده سخن درباره مقدار حلال شده حقوق امامان علیهم السلام ۵۰۰
- آیا تحلیل، ابتدایی است یا امضایی؟ ۵۰۲
- شاخه دوم: آنچه از مجموعه روایات تحلیل می‌توان برداشت نمود ۵۰۵
- دسته‌های روایات ضعیف تحلیل ۵۰۶
- درنگی نقدآمیز در روایات عدم تحلیل ۵۱۷
- فرجام سخن: واکاوی حدیث صحیح علی بن مهزیار ۵۲۴
- احیای زمین‌های مرده ۵۳۱
- دیباچه ۵۳۱

- ۱- مشخص کردن دامنه مالکیت زمین مرده..... ۵۳۱
- اشکال‌هایی در واکاوی دسته‌های سه‌گانه روایات..... ۵۳۵
- بیان‌های شرعی مالکیت امام بر زمین و مشکل تعارض..... ۵۴۰
- سخنی با حضرت استاد در زمینه تلاش وی برای حل تعارض..... ۵۴۱
- سخنی محققانه در حل بحران تعارض میان ادله..... ۵۴۱
- ۲- حقوق احیاکننده زمین‌های مرده..... ۵۴۵
- دسته‌های گوناگون روایات تعیین‌کننده حقوق احیاکننده
- زمین مرده..... ۵۴۵
- بررسی تلاش‌های حل تعارض روایات حقوق احیاکننده..... ۵۴۸
- برآه سخن در زمینه حقوق احیاکننده..... ۵۵۷
- ۳- پس از رهاسازی زمین احیا شده، حق از آن احیاکننده اول است
- یا دوم؟..... ۵۵۸
- شاخه اول: زمین رها شده ویران و مرده گردد و دیگری به
- احیای آن بپردازد..... ۵۵۸
- مرحله اول: مقتضای فاعل..... ۵۵۸
- مرحله دوم: آن چه از روایات خاص به دست می‌آید..... ۵۶۱
- تلاش‌ها برای سازگار ساختن ادله درباره حقوق احیاکنندگان اول
- و دوم..... ۵۶۵
- ۲- شاخه دوم: رها کردن زمین بدون آن که به حالت مرده
- تبدیل شود..... ۵۶۸
- کتاب‌نامه..... ۵۷۱

بسم الله الرحمن الرحيم

ستایش از آن خداوندگار جهانیان و سلام و درودهایش نثار محمد و خاندان پاکیزه پاک نهادش باد.

در پی شبی دراز که بال‌های سیاهش را در طول قرن‌ها بر آسمان امت اسلامی گسترده و آنرا در طلعتی عمیق از عقب‌ماندگی و ایستایی و سقوط فرو پیچیده بود، از نیمه سده بیستم میلادی نشانه‌های زندگی تازه در افق این امت درخشیدن گرفت و کیان بلندبالا و نیرومند اسلام که قرن‌ها زیر زنجیرهای مستکبران و سمتگران دچار ضعف و سستی شده بود، نیروی خود را باز یافت، تا آن‌جا که با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران به راهبری امام خمینی با سرزندگی و پویایی و قدرت و سرافرازی برپا استاد و آسایش مستکبران را برهم زد و رؤیاهای طمع‌پیشگان و استعمارگران را پریشان نمود.

روشن است که امت اسلامی تحقق این زندگی تازه را دامن‌دار امام خمینی است، اما بی‌تردید در زمینه اندیشه و نظر، این زندگی را مدیون سنگر آنان بزرگی است که با هوشیاری تمام به شناساندن مکتب اسلام و دفاع از تمامیت آن برآمدند، پیشاپیش ایشان استاد بزرگ، شهید و الامقام سید محمد باقر صدر است که دیدبان تیزبین و پیشگام بزرگ نهضت فکری نوین بود؛ چراکه او توانست از رهگذر آثار و افکار نوآورانه و نیز عمیق و همه‌جانبه‌اش راه امت اسلامی را

فراسوی خیزش فکری فراگیر اسلامی، هموار گرداند، آن هم در میان انبوهی از جریان‌های گسترده فکری و ارداتی که برای چیرگی بر مراکز تصمیم‌گیری فکری و فرهنگی جوامع اسلامی و تسلط بر عقل و دل اندیشمندان و فرهیختگان این جوامع رقابت داشتند.

شهید سید محمد باقر صدر از رهگذر توانمندی بی‌مانندش توانست با اندیشه اسلامی نوآورانه خود، با بزرگان و اندیشمندان تمدن نوین مادی به رقابت برخیزد و فراروی عقل‌های آزاد، از بطلان افکار الحادی و بی‌پایگی بنیان‌های فکری و نظری تمدن مادی پرده بردارد و پویایی اندیشه اسلامی و قدرت بی‌مانندش را در حل مشکلات جامعه انسانی امروز و اداره زندگی نوین بر مبنای دادگری و رفاه جامعه اثبات نماید.

از این فراتر، نوآوری‌های فکری مکتب شهید صدر در چارچوبی خاص محدود نبود و همه عرصه‌های اندیشه اسلامی را دربر می‌گرفت، از قلمرو عام آن گرفته تا زمینه‌های تخصصی روزآمد مانند اقتصاد اسلامی و فلسفه تطبیقی و منطق جدید و نیز اندیشه اسلامی سنتی، همچون فقه، اصول، فلسفه، منطق، کلام، تفسیر و تاریخ. وی در هریک از این شاخه‌ها انقلابی فکری پدید آورد و پژوهش علمی در آن زمینه را تا مرحله‌ای تازه و متمایز، خواه در روش و خواه در محتوا ارتقا بخشید.

به‌رغم گذشت بیش از سه دهه از شهادت استاد، هم‌چنان مراکز علمی و پژوهشگاه‌ها و مؤسسات تحقیقی از فکر و دانش او الهام می‌گیرند و وسعت اندیشه به آثار علمی و نوآوری‌های وی در همه عرصه‌های پژوهش و تحقیق علمی سخت محتاج است. از این‌رو پژوهشگاه علمی تخصصی شهید صدر احیای میراث علمی و فکری وی را به‌شکل سزاوار شأن گرانمایه آن، در طلیعه کار خویش قرار داد. با عنایت به آن‌که بسیاری از آثار شهید صدر به

چاپ رسیده است، این وظیفه مهم بر دو محور استوار شد:

۱- تحقیق دوباره هر اثر برای دستیابی به متن اصلی مؤلف که تا حد امکان از خطاهای راه یافته در آن پیراسته باشد.

میراث فکری شهید صدر علوم و زمینه‌های تخصصی گوناگون در زمینه معارف اسلامی را در سطوح فکری مختلف دربر می‌گیرد. بدین روی پژوهشگاه وظیفه تحقیق در این زمینه را بر عهده یک گروه علمی زیر نظر دانشمندان متخصص در شاخه‌های گوناگون اندیشه اسلامی، فراهم آمده از شاگردان آن شهید و نیز عالمان دیگر وانهاد. این گروه علمی توفیق یافت تا آن آثار را با بالاترین درجه دقت و امانت‌داری علمی عرضه نماید.

شاخصه‌های علمی و فنی امر پژوهش متون عربی را به تفصیل در مقدمه آن آثار یادآور شده‌ایم.

۲- ترجمه این آثار به زبان‌های زنده، در حد امکان. در این میان ترجمه فارسی این آثار به دلایل مختلف از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، از جمله: نیاز مبرم فرهیختگان فارسی زبان، تا در کشاکش برخورد آرا و افکار دوره معاصر، اندیشه‌های بنیادین دینی و اسلامی خود را از منابع اطمینان‌بخشی دریافت کنند، و بدون تردید آثار به‌جای مانده از این استاد فقید، از چنین ویژگی‌ای برخوردار است.

پیش از این برخی از کتاب‌های استاد شهید به زبان فارسی ترجمه و منتشر شده بود، که باید از همه مترجمان عالی‌قدری که در این زمینه تلاش‌های ارزشمندی نمودند تشکر و قدردانی کرد، اما بیشتر این آثار ویژگی‌های مطلوب ترجمه امانت‌دار، گویا و رسا را نداشتند. افزون بر این، همین ترجمه‌ها نیز هم‌اکنون در بسیاری از مراکز فرهنگی و علمی در دسترس علاقه‌مندان نمی‌باشند.

برخی از آثار به‌جای مانده از شهید بزرگوار با کوشش این پژوهشگاه و پس

از شهادت مؤلف آن به دست آمده و چاپ شده‌اند، از این رو این آثار جدید - و یا برخی از آن‌ها - نیازمند ترجمه به زبان‌های دیگر می‌باشند.

با توجه به نکات بالا پژوهشگاه بر آن شد که مهم‌ترین تألیفات شهید صدر را به شیوه‌های صحیح و توسط گروهی از مترجمان زبده به زبان فارسی برگردانده و در اختیار اهل فضل و علم قرار دهد. در این ترجمه‌ها سعی وافر بر آن بوده است که امانت و دقت در نقل آرا و افکار به خوبی رعایت شود، علاوه بر آن، گویایی و شیوایی آن‌ها نیز در حد مطلوب فراهم باشد. البته پس از پایان کار ترجمه، ویرایش‌های محتوایی و صوری و تطبیق ترجمه با متن عربی با دقت تمام انجام گرفت تا هر گونه خلل احتمالی در این زمینه منتفی شود.

کتابی که پیش روی خواننده گرامی قرار دارد، «محاضرات تأسیسی» نام یافته [که ما در پارسی، نام «گفتارهای بنیادین» را برای آن برگزیده‌ایم] و مجموعه‌ای از مجالس ارزشمند بحث و درس شهید صدر است که در تعطیلات درسی ماه مبارک رمضان در برخی سال‌ها که در حوزه‌ها به نام «درس تعطیلی» مشهور بوده، برگزار گشته است. وی در این جلسات، به مطالبی مهم پرداخته که خاستگاه و خمیرمایه مجموعه‌ای از تألیفات او است؛ چنان‌که خود درباره برخی از این گفتارها، همین تعبیر «خمیرمایه» را به کار برده است. در این میان، برخی نکات درباره ویژگی‌های این مجموعه و چگونگی فراهم‌سازی و تنظیم و تحقیق این اثر و برخی ملاحظات اجمالی در این زمینه هست که خواننده گرامی آن‌ها را در مقدمه گروه تحقیق در همین مجلد از سلسله آثار شهید صدر خواهد یافت. این مقدمه بر شیوه همان دیباچه‌ای تنظیم شده که گروه تحقیق برای کتاب «ومضات» نگاشته است.

همین جا باید از برخورد بزرگ‌منشانه وارثان شهید صدر، به‌ویژه فرزندان گرامی‌اش سید جعفر صدر یاد آوریم که رخصت ویژه نشر و احیای میراث

علمی شهید صدر را به این پژوهشگاه دادند.

سرانجام بر خود بایسته می‌دانیم که سپاس فراوان خویش را به حضور هیأت علمی ناظر بر تحقیق میراث امام شهید و همه دانشوران و پژوهشگرانی که در فراهم‌سازی این میراث و عرضه آن با شیوه سزاوار علمی نقش داشتند، تقدیم داریم و از خداوند بزرگ بخواهیم تا تلاش‌های آنان را قبول فرماید و ایشان و ما را با پاداش و ثواب کریمانه بنوازد؛ که او شنوا و اجابتگر است.

پژوهشگاه علمی - تخصصی

شهید صدر

مقدمه گروه تحقیق

سپاس خدای را که خداوندگار جهانیان است. بهترین سلام و درود بر گرامی ترین آفریده او، محمد، و خاندان پاک نهاد پاکش باد!

نزد هم روزگاران و نزدیکان امام شهید، محمد باقر صدر، مشهور است که وی هرگز در طول حضورش بر کرسی تدریس در حوزه علمیه، به روش معمول در تربیت طلاب اکتفا نکرد، بلکه وی در سلوک آموزشی خود، بر پایه دیدگاه‌های ایدئولوژیک روشن و همراه با توجه کامل به واقعیت‌های زندگی، نقش یک مدرس کارآزموده و مربی حکیم را در تربیت طلاب و پرورش و هدایت آنان ایفا نمود، به گونه‌ای که تدریس او در مسیر همان برنامه ایدئولوژیک و از پیش طراحی شده وی به کار گرفته می‌شد، هر چند در بسیاری از موارد، اوضاع و احوال، کار را بر او دشوار ساخت و وی را از رسیدن به آرزوها و آرمان‌هایش بازداشت.

با صرف نظر از این موانع، می‌بینیم که امام شهید صدر از کوچک‌ترین فرصت برای برون رفت از شیوه درسی معمول، استفاده می‌کرد تا برخی از آرمان‌هایش را در ضمن گام‌هایی در مسیر راه حل دراز مدت، برآورده سازد.

ایشان در مسیر مباحث منطقی و فقهی، از برخی تعطیلات درسی در ایام ماه مبارک رمضان که دروس معمول حوزه تعطیل می‌گشت، بهره گرفت و از رهگذر آن‌ها، به کوششی در بنیان‌گذاری طرح‌های منطقی و فقهی پرداخت که هم مایه و هم شیوه آن‌ها تازه بود. وی این کار را به این امید انجام داد که نسل‌های آینده

با آن به عنوان بذره‌های حرکتی بنیانی و مهم و پیراسته از مباحث نظری محض و غیرکاربردی، مواجه شوند و از آن بهره گیرند.

موضوعات مورد مطالعه امام شهید صدر

با عنایت به این خاستگاه فکری، امام شهید صدر به بررسی مجموعه‌ای از موضوعات منطقی و فقهی در شش دوره تعطیلی ماه رمضان پرداخت. در بخش اول، جنبه‌ای از منطق ذاتی خود را بیان نمود که بعداً آن را زیربنای نگارش کتاب «الأسس المنطقية للاستقراء» ساخت. نیز در بخش‌های دیگر، زوایایی از آرمان خود در هماهنگی میان تعمیق عمودی و توسعه افقی در فقه اسلامی را نمود بخشید. این موضوعات به شرح زیر در این گفتارها پراکنده شده‌اند:

۱- پایه‌گذاری منطق ذاتی (۱۳۸۲ق)

در پانزدهم ربیع الثانی ۱۳۸۲ق، جناب صدر در نخستین دوره درس اصول خود، به مبحث «قطع» رسید و در ضمن آن، در خلال نقد نظریه اخباری‌ها درباره میزان حجیت برهان‌های عقلی، به شیوه تفکر منطق ارسطویی و نقد آن پرداخت. از آن پس، این گفتار را توسعه و کمال بخشید و مطالبی به آن افزود که بیان آن در خلال مباحث اصولی مناسب نبود.

وی در حدودده درس، در ضمن مباحث اصول فقه به استدلال‌های این گروه و نقد آن پرداخت و از آن جا که این نقد از مرز مباحث اصولی درگذشت، این گفتار را قطع نمود و آن را با شاگردش، حضرت آیت الله سید کاظم حائری رحمته در قالب نقد آراء، ادامه داد. آن دو پس از مجلس درس، به طرح مسائل مختلف می‌پرداختند و آن گاه، به منظور تأمل بیشتر در آن‌ها، بحث را قطع می‌نمودند و روز بعد، ادامه آن گفتار را با عمق بیشتر پی می‌گرفتند. جناب حائری به همین منظور، گاه به خانه استاد نیز می‌رفت ^(۱).

(۱) بنگرید به: محمد باقر الصدر السيرة والمسيرة في حقائق و وثائق، ج ۱، ص ۴۴۲.

با عنایت به مجموع این نقدها، امام صدر به مکتبی تازه در شناخت دست یافت که آن را «مکتب ذاتی شناخت» نام نهاد. در این گفتار که پیش روی ما است، وی پایه‌های این مکتب را استوار نمود. این گفتار شامل شانزده درس است که او در پنجم ماه مبارک رمضان سال ۱۳۸۴ ق. عرضه آن را آغاز نمود و در بیست و نهمین روز همان ماه، از آن فراغت جست. این سخنان هسته اصلی افکاری شد که وی در کتابش «الأسس المنطقية للاستقراء» در سال ۱۳۹۲ ق. عرضه نمود و همان را به گونه‌ای عمیق‌تر و سازمان‌یافته ارائه کرد و مستدل نمود.

در سال ۱۳۸۵ ق. وی این گفتارها را با مقاله‌ای درباره یقین ریاضی و پوزیتیویسم، در مجلد ایمان (سال دوم، شماره‌های ۱ و ۲) پی گرفت. وی سپس این مقاله را با اضافاتی در کتاب «الأسس المنطقية للاستقراء» قرارداد^(۱).

از برخی نوشته‌های امام شهید برمی‌آید که وی در صدد بوده تا دیگر بار درباره همین موضوع منطق ذاتی در تعطیلات ماه محرم الحرام سال ۱۳۸۵ ق. به بحث پردازد، اما به علنی از این کار بازماند. وی در ۱۴ محرم الحرام ۱۳۸۵ ق. نوشته است: «تقریباً قطعی شده بود که بحث منطق ذاتی را در دهم محرم آغاز کنیم. اما چند اتفاق، از جمله آمدن آقا موسی و برخی حوادث دیگر، سبب شد این تصمیم عملی نگردد»^(۲).

در همان سال، یعنی ۱۳۸۵ ق. وی اشراف بر اندیشه‌های دیگر را آغاز نمود و تمایل یافت تا دیدگاه‌های دانشمند اقتصاد، جان میارد کیر، در کتابش با نام «گفتاری درباره احتمال» را مطالعه نماید. از این رو، مایل بود که این کتاب ترجمه شود. اما گویا از طریق دکتر زکی نجیب محمود، آگاه گشت که ترجمه کتاب کینز با دشواری‌هایی روبه‌رو است. بدین روی، با اشاره دکتر زکی نجیب محمود، تمایل یافت که فصل پنجم کتاب «شناخت انسانی، دامنه و مرزهای آن»

(۱) بنگرید به: مقاله یاد شده در ومضات، ص ۵۱-۶۰؛ «الأسس المنطقية للاستقراء»، ص ۵۴۷.

(۲) بنگرید به: محمد باقر الصدر السيرة والمسيرة في حقائق و وثائق، ج ۲، ص ۲۷.

تألیف برتراند راسل، ترجمه گردد. راسل در این فصل به بیان نظریه احتمالات پرداخته و به دیدگاه کینز و دیگران اشاره کرده و نظریه خود را در این زمینه آورده است. این کار در مصر انجام نشد و به دست دکتر کریم متی، استاد دانشگاه بغداد، صورت پذیرفت^(۱).

پس از سال‌ها پژوهش و تحقیق، کتاب «الأسس المنطقية للاستقراء» در سال ۱۳۹۲ ق. ظهور یافت تا جهشی در نوع خود در این موضوع قلمداد گردد. این بود ماجرای مختصر پیدایش کتاب «الأسس المنطقية للاستقراء» که گفتار پیش روی ما هسته اولی و خمیرمایه آن را تشکیل می‌دهد.

نسخه موجود در دست ما از این گفتار، متنی است دست‌نویس با تدوین مرحوم سید عبدالغنی نجفی موسوی اردبیلی که تنها متنی است که از این گفتار در دست داریم. این نسخه در ۱۴۶ صفحه سامان یافته است.

۲- شبکه مالکیت‌ها در فقه اسلامی (۱۳۸۷ ق.)

این گفتار عبارت است از پژوهشی فقهی درباره فقه قراردادهای و معاملات که بخشی از آن شامل مقایسه‌ای مختصر میان فقه اسلامی و حقوق غربی در زمینه شبکه مالکیت‌ها و پایه‌های زیرساخت آن است. این همان مبحثی بود که امام شهید می‌خواست به گونه مفصل و گسترده به آن پردازد اما وقتی تمام یک چیز دست‌یافتنی نیست، مقداری را که می‌توان، باید از دست نهاد؛ از این رو، تعطیلی درسی ماه مبارک رمضان در سال ۱۳۸۷ ق. را فرصتی مغتنم دانست تا ده مجلس در این زمینه ترتیب دهد. این گفتار از روز دوم آن ماه آغاز گشت و در روز هفدهم پایان یافت. سه نوبت اخیر این مجالس در باب مقایسه فقه اسلامی و حقوق غربی بوده است.

دو نسخه از این گفتار به دست ما رسیده است:

الف- متنی دست‌نویس با تدوین مرحوم سید عبدالغنی موسوی نجفی اردبیلی

(۱) بنگرید به: همان، ج ۲، ص ۵۶.

که در ۸۹ صفحه سامان یافته است.

ب - متن دست‌نویس به تقریر حضرت آیت‌الله سید کاظم حائری رحمته‌الله که در ۵۸ صفحه به رشته تحریر درآمده است.

۳- حواله در فقه اسلامی (۱۳۹۰ق.)

این گفتار، بیش از هر چیز، در واقع تکمله تطبیقی و مصداق‌نمای همان گفتار پیشین است. در این گفتار، وی دیدگاه فقهی خود را در مبحث حواله آورده و در ضمن آن، میان فقه اسلامی و حقوق غربی مقایسه انجام داده است. از این گفتار، سه نسخه در دست ما است:

الف - متنی چاپ شده با تقریر حضرت حجت‌الاسلام والمسلمین سید علی‌رضا حائری که در مجله «فقه اهل‌البیت» (شماره‌های ۱۴، ۱۵، ۱۶) انتشار یافته و دیگر بار در همان مجله (شماره ۲۰) یک‌جا آمده و ۵۷ صفحه است.

ب - نسخه دست‌نویس با نگارش حضرت حجت‌الاسلام والمسلمین سید عبدالهادی شاهرودی که در ۳۲ صفحه نگاشته شده است.

ج - نسخه دست‌نویس به قلم مرحوم شیخ عبدالمجید روشنی گرگانی که در ۲۸ صفحه تنظیم گشته است.

۴- قالب‌ریزی فقهی برای معاملات بانکی (۱۳۸۹ق.)

این گفتار عبارت است از درس‌های امام شهید صدر در ماه مبارک رمضان برای طلاب درس خود در نجف اشرف که از شب شنبه چهارم ماه رمضان آغاز گشت و در بیست‌ونهم همان ماه پایان یافت. این مباحث در چهار جوب انتشار کتابش با نام «البنک اللاربوي في الإسلام» شکل گرفت که همان سال انتشار یافت و طبیعت آن کتاب اقتضا نمی‌کرد که برخی از جوانب موضوع در آن به شیوه متعارف دروس فقهی سنتی در حوزه ارائه گردد. وی کوشید تا آن جای‌های خالی را در پیوست‌های کتاب جبران کند که چه‌بسا همین گفتارها هسته آن‌ها

بوده باشد. البته فرصت محدود ماه رمضان به او اجازه نداد که همه جوانب موضوع را که وعده داده بود، به بحث بگذارد و این پژوهش نیمه تمام ماند.

نسخه‌های این گفتار که به دست ما رسیده‌اند، از این قرارند:

الف - مجموعه نوارهای صوتی شهید صدر که کامل نیست و برخی از جاهای آن نیز وضوح ندارد.

ب - نسخه دست‌نویس به تقریر آیت‌الله سید کاظم حائری رحمته‌الله که در ۸۱ صفحه سامان یافته است.

ج - نسخه دست‌نویس به نگارش حجت‌الاسلام والمسلمین سید عبدالهادی شاهرودی که در ۶۱ صفحه نگاشته شده است.

د - متن دست‌نویس بدخط به قلم یکی از طلابش که برای ما ناشناخته مانده است. این متن ۲۴ صفحه دارد.

۵ - مالکیت زمین‌های مرده و اتمام آن (۱۲۸۱ ق).

این بحث نخستین درس خارج فقہ امام شهید است که از شب چهارشنبه اول ماه مبارک رمضان سال ۱۳۸۱ ق. آغاز گشت و به بیان وی، خمیرمایه کتاب اقتصادنا را شکل داد^(۱). البته مقصود، بخش دوم کتاب اقتصادنا است که به بررسی مکتب اقتصادی در اسلام پرداخته و در آن هنگام، هنوز انتشار نیافته بود.

نسخه‌های این گفتار که به دست ما رسیده‌اند، عبارتند از:

الف - دو متن دست‌نویس با تدوین مرحوم سید عبدالغنی نجفی اردبیلی که یکی به صورت چرک‌نویس در ۵۴ صفحه و دیگری به گونه پاک‌نویس در ۶۰ صفحه است.

ب - نسخه دست‌نویس به تقریر حضرت آیت‌الله سید کاظم حائری رحمته‌الله در

(۱) احیاء الموات، انصاری، ص ۵.

۷۸ صفحه که دارای یادداشت‌هایی به قلم و خط خود شهید صدر است.
ج - نسخه دست‌نویس به نگارش مرحوم حجت‌الاسلام والمسلمین شیخ محمدابراهیم انصاری در ۶۲ صفحه با یادداشت‌هایی به قلم و خط شهید صدر.
ما به نسخه جناب حائری رحمته الله اعتماد ورزیده و سپس یادداشت‌های نسخه جناب انصاری را به آن افزوده‌ایم. این نسخه در کتابچه‌ای با ۹۶ صفحه به همت دارالتعارف بیروت انتشار یافته است.

۴- احیای زمین‌های مرده (۱۳۹۱ق.)

این گفتار تکمیل همان بحث پیشین است که امام شهید از سوم ماه مبارک رمضان سال ۱۳۹۱ق. آغاز نمود و در هفدهم همان ماه به پایان برد.
نسخه‌های رسیده به ما از این گفتار، بدین شرح هستند:

الف - نسخه دست‌نویس به تقریر حضرت آیت‌الله سید کاظم حائری رحمته الله در ۴۱ صفحه.

ب - نسخه چاپ شده با تقریر سید علی‌رضا حائری رحمته الله در مجله «فقه اهل‌البیت» (شماره‌های ۱۱ و ۱۲) در ۴۹ صفحه.

ج - نسخه دست‌نویس به قلم مرحوم شیخ عبدالمجید روشنی گرگانی در ۲۰ صفحه.

روش ما در گزینش نسخه

به‌رغم گذشت بیش از سی سال از رحلت امام شهید صدر، تنها سه گفتار از این میان، در دسترس دیگران قرار گرفته است:

۱- ملكية الأراضی الموات و احكامها (۱۳۸۱ق.) به تقریر مرحوم شیخ محمدابراهیم انصاری که با عنوان «احیاء الموات» انتشار یافته است.

۲- احیاء الأراضی الموات (۱۳۹۱ق.) با تقریر سید علی‌رضا حائری که با نام «احیاء الموات» منتشر شده است.

۳- الحواله في الفقه الإسلامي (۱۳۹۰ ق.) به نگارش سید علی رضا حائری که با عنوان «الحواله» به چاپ رسیده است.

اما کار برای تدوین این گفتارها، ماهیت و روشی یکسان نداشت. این به جهت نکاتی است که به نسخه‌های موجود در دست ما بازمی‌گردد:

الف- از مقایسه میراث باقی‌مانده از مرحوم سید عبدالغنی نجفی موسوی اردبیلی با نوارهای صوتی گفتارهای شهید صدر که در دست ما است، به این نتیجه رسیدیم که نگاهشته‌های او با همان مطالبی که شهید صدر در مجلس درس بیان می‌نموده، بسیار شباهت دارد و تنها گاهی عبارتی را مختصر کرده یا مطلبی مکرر را حذف نموده است. این همان چیزی است که برخی ایرادها از لحاظ مذکور و مؤنث بودن کلمات یا ساختمان جمله و مانند آن‌را در نگاهشته‌های جناب اردبیلی توجیه می‌نماید. با این حال، نگاهشته‌های او نزدیک‌ترین متون به سخن امام صدر هستند و همین سبب گشته که در این کتاب، نگاهشته‌های او را بر دیگران ترجیح دهیم، مگر آن‌جا که برخی ویژگی‌ها موجب شده شیوه‌ای دیگر را در پیش گیریم؛ چنان‌که خواهید دید.

به هر حال، گاه این نگاهشته‌ها از شیوه نگارش مکتوب دور شده‌اند و گاهی نیز به تکرار گرفتار گشته‌اند. این گونه گفتارها هنگامی که به متن نوشتاری تبدیل شدند، نیازمند تلاشی دوچندان بودند و بیش از تقریراتی که درباره آن‌ها سخن خواهیم گفت، کوشش و تلاش برای آن‌ها صرف گشت. تنظیم‌کنندگان این متون ناچار بودند در بسیاری از موارد به بازنویسی متن بپردازند، البته به گونه‌ای که اندیشه و مطلب به طور کامل حفظ گردد.

ب- بخش دیگر این گفتارها، تقریرهایی است که طلاب امام شهید صدر در پرتو دریافت‌های خویش از محضر درس وی نگاهشته‌اند. این تقریرها از لحاظ میزان صحت و دقت و توفیق در انتقال سخن استاد، گوناگون‌اند و همین نیز بر مقدار تلاشی که برای تبدیل آن به متنی پذیرفتنی صرف گشته، اثر نهاده است.

در این کتاب، یگانه موضوع منطقی را بر موضوعات فقهی مقدم داشته‌ایم تا درخشش و شکوفایی آن را پاس داریم. بنابراین، بحث درباره پایه‌گذاری منطق ذاتی را در آغاز کتاب آورده‌ایم. آن‌گاه، در خود موضوعات فقهی، گفتار درباره شبکه مالکیت‌ها را مقدم داشته‌ایم؛ زیرا بیشترین شباهت را به مباحث بنیان‌ساز دارد. سپس گفتار درباره حواله را در پی آن آورده‌ایم؛ از این رو که از لحاظ کلی، بحثی تطبیقی برای گفتار پیشین به شمار می‌رود. از آن پس، گفتار مربوط به معاملات بانکی را قرار داده‌ایم؛ چراکه همراه آن دو به فقه معاملات پیوند می‌خورد. در نهایت نیز دو گفتار مربوط به احیای موات را نهاده‌ایم. در پرتو آن‌چه یاد کردیم، تلاش برای تنظیم این گفتارها به گونه زیر صورت پذیرفته است:

۱- پایه‌گذاری منطق ذاتی (۱۳۸۴ ق.)

این گفتار با یاری و همراهی پژوهشگاه علمی - تخصصی شهید صدر در مجله «المنهاج» (شماره‌های ۴۱، ۴۲، ۴۳) با عنوان «محاضرات فی التأسيس للمنطق الذاتی» با تدوین مرحوم سید عبدالغنی نجفی موسوی اردبیلی به چاپ رسید. بار سنگین تنظیم و ویرایش و استخراج منابع این گفتار را جناب شیخ احمد ابوزید عاملی بر دوش کشید.

از این گفتار، تنها همین یک نسخه در دست ما است و از این رو، به همان اعتماد نموده‌ایم.

۲- شبکه مالکیت‌ها در فقه اسلامی (۱۳۸۷ ق.)

با همیاری مرکز ما، این گفتار در مجله «الاجتهاد والتجدید» (شماره‌های ۱ و ۲) با تدوین مرحوم سید عبدالغنی نجفی موسوی اردبیلی با عنوان «شبكة الملكيات، تحليل البنيات العقلانية لأنظمة المال والحق والملک» به چاپ رسید. بار سنگین تنظیم و ویرایش و استخراج منابع این گفتار را جناب شیخ حیدر حب‌الله بر عهده داشته است.

نیز در همان مجله (شماره ۸) این گفتار با تقریر حضرت آیت‌الله سید کاظم حائری با عنوان «الملکيات و الحقوق، دراسة فقهية تحليلية» انتشار یافت که تصحیح و ویرایش و استخراج منابع آن نیز، بر عهده جناب شیخ حیدر حب‌الله بوده است.

ما در این گفتار، بر تدوین مرحوم سید عبدالغنی نجفی موسوی اردبیلی اعتماد نموده‌ایم. این به سبب همان نکته‌ای است که پیش‌تر یاد نمودیم؛ یعنی تدوین‌ری نزدیک‌ترین متن به سخن شهید صدر است.

۳- الحواله در فقه اسلامی (۱۳۹۰ق.)

این گفتار پیش‌تر در مجله «فقه اهل‌البیت» (شماره‌های ۱۴، ۱۵، ۱۶) با عنوان «الحواله» انتشار یافته بود. سپس در شماره ۲۰ همان مجله به صورت یک‌جا منتشر گشت. این گفتار با تقریر سید علی‌رضا حائری است.

نیز در مجله «المنهاج» (شماره‌های ۴۹ و ۵۰) این گفتار با تقریر سید عبدالهادی شاهرودی با عنوان «الحواله في الفقه الاسلامي» به چاپ رسیده و ویرایش و تنظیم و استخراج منابع آن را شیخ احمد ابوزید عاملی عهده‌دار بوده است.

ما در این گفتار به تقریر جناب سید علی‌رضا حائری اعتماد ورزیده‌ایم؛ زیرا از تقریر دیگر، منضبط‌تر و دقیق‌تر و جامع‌تر است.

۴- قالب‌ریزی فقهی برای معاملات بانکی (۱۳۸۹ق.)

این گفتار با همکاری مرکز ما در مجله «الاجتهاد و التجديد» (شماره‌های ۳ و ۴) به تقریر حضرت آیت‌الله سید کاظم حائری انتشار یافته و جناب شیخ حیدر حب‌الله به تصحیح و ویرایش و استخراج منابع آن پرداخته است. نیز همین گفتار با عنوان «التخريجات الفقهية للمعاملات البنكية» در مجله «المنهاج» (شماره‌های ۴۵، ۴۶، ۴۷) انتشار یافته و تصحیح و بازگرداندن

افتادگی‌ها و ویرایش و استخراج منابع آن را شیخ احمد ابوزید عاملی بر عهده داشته است.

ما در این گفتار بر تقریر حضرت آیت‌الله سید کاظم حائری اعتماد نموده‌ایم؛ زیرا از تقریر دیگر، منصب‌تر و دقیق‌تر و جامع‌تر است. به نسخه چهارمی که به دستان رسید، به دیده اعتبار ننگریستیم؛ زیرا کیفیت مطلوب نداشت و مختصر بود و تقریر گرش را نیز نشناختیم.

۵- مالکیت زمین‌های مرده و احکام آن‌ها (۱۳۸۱ق.)

این گفتار با تقریر جناب شیخ محمدابراهیم انصاری با عنوان «احیاء الموات» در سال ۱۴۱۴ق. با همت دارالتعارف در بیروت به چاپ رسیده است. سپس با همکاری مرکز ما در مجله «الاجتهاد والتجدید» (شماره‌های ۶ و ۷) با تقریر حضرت آیت‌الله سید کاظم حائری با عنوان «فقه الاراضی و نظریة التحلیل، بحوث فی احیاء الموات» به چاپ رسیده که تصحیح و ویرایش و استخراج منابع آن را شیخ حیدر حب‌الله بر عهده داشته است.

هم‌چنین با همکاری مرکز ما، این گفتار در مجله «الاجتهاد والتجدید» (شماره‌های ۹ و ۱۰) با تدوین مرحوم سید عبدالغنی نجفی موسوی اردبیلی با عنوان «احیاء الموات فی الفقه الاسلامی، دراسة فی نظریة الاراضی و فقه التحلیل» انتشار یافته است. بار سنگین تنظیم و ویرایش و استخراج منابع این مقاله را جناب شیخ حیدر حب‌الله بر دوش داشته است.

به اقتضای شیوه‌ای که پیش‌تر شرح دادیم، باید در این گفتار به نسخه تدوین شده مرحوم سید عبدالغنی موسوی نجفی اردبیلی اعتماد می‌نمودیم، اما به تقریر حضرت آیت‌الله سید کاظم حائری اعتماد ورزیدیم؛ زیرا نسخه جناب اردبیلی که در دست ما است، کامل نیست و انتهای آن افتاده است. نیز ترجیح دادیم هر دو گفتار درباره احیای موات، به قلم یک تقریرگر باشد.

۶- احیای زمین‌های مرده (۱۳۹۱ق.)

این گفتار پیش‌تر در مجله «فقه اهل‌البیت» با عنوان «احیاء الموات» به تقریر سید علی‌رضا حائری چاپ شده بود. نیز با همکاری مرکز ما در مجله «الاجتهاد والتجدید» (شماره ۵) با تقریر حضرت آیت‌الله سید کاظم حائری با عنوان «احیاء الموات، دراسة فی فقه الاراضی فی الشریعة الاسلامیة» انتشار یافت و تصحیح و ویرایش و استخراج منابع آن را جناب شیخ حیدر حب‌الله به انجام رساند. در این گفتار، به تقریر حضرت آیت‌الله سید کاظم حائری اعتماد نمودیم؛ زیرا دقیق و اصل است. البته از این نظر در نسخه دیگر نیز نقصی نبود، اما چنان‌که پیش‌تر گفتیم، ترجیح دادیم این گفتار و گفتار پیشین از آن یک تقریر گر باشند.

تلاش ما در این تحقیق

کوشش‌هایی که برای چاپ این گفتارها در مجلات یاد شده، به کار رفته، بسیار ستودنی و ارزشمند است، اما ما در گروه تحقیق، فقط به موادی که آنان در مقالات خویش آورده بودند، بسند نکردیم، بلکه هم از لحاظ کمی و هم کیفی به توسعه کار پرداختیم تا به گونه‌ای که اکنون می‌بینید، انتشار یابد. پس از گردآوری مقالات و تعیین مباحث برگزیده، برای انتشار، آن‌ها را به جناب شیخ احمد ابوزید عاملی سپردیم تا از نو به کار و تلاش بر آن‌ها پردازد. وی حتی در آن بخشی که خود پیش‌تر در همان مجلات فراهم ساخته بود، به تلاش تازه پرداخت و کوششی ستودنی انجام داد که شامل گام‌های زیر است.

۱- نمونه‌خوانی دوباره بر اساس نسخه‌های دست‌نویس

مقصود ما در این مورد، سه گفتار اخیر است. دو گفتار اول و دوم، تدوین حرف‌به‌حرف یا تا حد بسیار، چیزی شبیه همین کار، از سخن شهید صدر بودند؛ از این رو، به بازنویسی نیاز داشتند تا به شیوه نثر معیار نزدیک شوند. این همان کاری بود که در دو مجله «المنهاج» و «الاجتهاد والتجدید» به تفصیلی

که یاد شد، صورت پذیرفته است. از این رو، در این دو مورد، نمونه خوانی بر اساس نسخه های دست نویس معنا نداشت. اما مطابقتی اجمالی با مفاهیم و مضامین آن نسخه، نه الفاظ و جمله بندی آن، صورت پذیرفت. با این حال، برخی مطالب افتاده نیز به جای خود بازگردانده شد.

در مورد گفتار سوم نیز که در اصل به صورت چاپ شده به دست ما رسیده، هیچ گونه مطابقتی در آن انجام نداده ایم.

بدین ترتیب، نمونه خوانی واقعی در سه گفتار اخیر صورت پذیرفته که بسیاری از کلمات و عبارات در آن افتاده بودند. برخی از این افتادگی ها در معنا به صورت ریشای تأثیر داشت و گاه آن را تغییر می داد. هم چنین بعضی از مطالب و صفحات به طور کامل حذف شده بودند. بیشتر این افتادگی ها به گفتار پنجم، یعنی «مالکیت زمین های مرده و احکام آن ها» مربوط می شد و این نیز به جهت کیفیت نامطلوب نسخه ای بود که به دست ما رسیده است. به سبب حاشیه نگاری های نامنظم و نیز استدراک های مکرر، در این نسخه هرج و مرج و بی نظمی فراوان راه یافته است. اما در هر حال، همه این نقص ها جبران گشت. نمونه خوانی به همین تقریرهای یاد شده در این کتاب، محدود نشده، بلکه محقق در بسیاری از موارد، به مقایسه میان تقریرهای گوناگون یک درس پرداخته تا به درستی یک مطلب یقین یابد یا موارد مبهم را روشن سازد و یا افتادگی ها را جبران سازد.

در خلال این نمونه خوانی، محقق در بسیاری از موارد، نوشته را به همان صورتی که از تقریرگر به دست ما رسیده و در مجلات پیش گفته دچار تغییرهایی شده بود، بازگرداند. البته آن جا که به ضرورت باید اصلاحی انجام می شد، موارد اصلاحی میان دو قلاب نهاده شد. بدین روی، می توان گفت که گفتارهای موجود در این کتاب، بیشترین همانندی را با اصل نسخه هایی که به دست ما رسیده اند، دارند.

۲- بازنگری در تنظیم و نگارش

دو گفتار نخست، تنظیم همان متنی هستند که مرحوم سید عبدالغنی نجفی موسوی اردبیلی به صورت حرف به حرف، یا شبیه آن، از دروس امام شهید صدر برگرفته است. محقق به همین متن، در مورد گفتار اول و نیز به متن جناب شیخ صدر حب الله در مورد گفتار دوم وفادار مانده و فقط تغییرات اندک ویرایشی در آن‌ها انجام داده و بازنگاری در آن‌ها صورت نداده است. در سایر گفتارها نیز که بر خلاف دو گفتار نخست، در اصل عبارت است از تقریر مباحث شهید صدر و نه تدوین حرف به حرف دروس وی، تنها تغییرات اندک ویرایشی انجام گرفته و بازنگاری روی نداده است.

۳- بازنگری در پاراگراف بندی و عنوان گذاری

در این کتاب، به پاراگراف بندی و عناوین گفتارهای چاپ شده به شکل پیشین وفادار نمانده ایم. هم در پاراگراف بندی بازنگری شده و هم عناوین به فراخور شیوه سازگار با روش کار گروه تحقیق در دیگر مجله‌های «موسوعة الإمام الشهيد السید محمد باقر الصدر» تغییر یافته‌اند.

۴- بازنگری در استخراج منابع و مستندسازی اثر

شاید مهم‌ترین وجه تمایز گفتارهایی که ما به انتشار آن پرداخته ایم با آنچه در مجلات یاد شده به چاپ رسیده، تلاش عمیق محقق در استخراج منابع کتاب و مستندسازی گفتارها و دیدگاه‌های منطقی، فقهی، اصولی، تاریخی، جغرافیایی، و ادبی آن باشد. هنگامی که شهید صدر مطلبی را به طور مبین به کسی نسبت داده، محقق سند آن را یافته و آورده است. گاه نیز محقق از منابع یاد کرده که همان دیدگاه در آن‌ها آمده، هر چند امام شهید صدر به آن‌ها نظر نداشته است. در این زمینه، محقق به بررسی منابع یاد شده در آن مقالات چاپ شده، پرداخته و برخی را تصحیح کرده و برخی دیگر را اساساً تغییر داده است.

و سپس در موارد فراوان که در آن مقالات مستندسازی صورت پذیرفته، به استخراج منابع پرداخته و بدین سان، به غنی سازی آن همت گمارده است.

۵- افزودن پانوشتها و یادداشت‌ها

این کتاب شامل شماری از پانوشتها است که عبارت‌اند از:

۱- پانوشته‌های امام شهید صدر در برخی از تقریرها که آن‌ها را از نسخه‌های دست‌نویسی که در دست داشته‌ایم و در بایگانی ما موجود است، برگرفته‌ایم. این شامل برخی از یادداشت‌هایی است که شهید صدر در حاشیه بعضی از تقریرات طلاب خویش از جلسات درسش نگاشته است. این کار وی در پنارجوب توجه و عنایت خاص او در تدریس و تعلیم به طلاب خویش بوده است. پس از این گونه یادداشت‌ها، این عبارت را آورده‌ایم: «یادداشت شهید صدر بر تقریر...».

۲- در این میان، مجموعه‌ای از یادداشت‌های امام شهید صدر نیز هست که خواننده آن‌ها را در پانوست کتاب خواهد یافت. این‌ها در حقیقت عبارتند از جمله‌های معترضه طولانی که در متن وجود داشته و با وضع موجود، به ساختار سالم نوشته آسیب می‌زدند؛ از این رو، این توضیحات به حاشیه انتقال یافتند و برای جداسازی آن‌ها از یادداشت‌های شهید صدر که در مورد پیش یاد شد، پس از آن‌ها به درج این عبارت پرداخته‌ایم: «شهید صدر».

۳- برخی از یادداشت‌های تحقیقی نیز در این کتاب آمده که بیش از آن‌که به مستندسازی اصل مطلب مربوط باشد، به تحقیق و توضیح درباره داده‌های علمی موجود در آن‌ها ارتباط دارد یا به مبانی مورد اعتماد شهید صدر که در متن به تفصیل نیامده، می‌پردازد، مانند مواردی که وی سند روایتی را تضعیف می‌نماید. در این حال، محقق به منشأ این بیان وی بر طبق مبانی خود او پرداخته، البته اگر آن مبانی به قدر کافی در دست باشند. در غیر این صورت، به مبانی معروف استناد نموده است.

با این تلاش‌های شیخ احمد ابوزید عاملی، این کتاب یک گام، و بلکه چندین گام، به سوی بهتر شدن پیش رفته است. به هر حال، وی نقش اول را در احیای این گفتارهای فراموش شده داشته و آن‌ها را از طاقچه نسیان برآورده و در مجلات یاد شده و سپس در این کتاب به چاپ رسانده است. ارادت خالصانه و فراوان وی به شهید صدر و تلاش خستگی‌ناپذیر او، این اثر ارزشمند را به محضر علم و عالمان تقدیم نموده است. خدای والا به او بهترین پاداش نیکوکاران را برای این تلاش در راه اسلام عطا فرماید. خداوند را در آغاز و انجام، سپاس باد!

در پایان، از خدای والا همچون همیشه و هر بار درخواست می‌کنیم که بتوانیم از رهگذر این تلاش، بخشی از حقی را که این مرد بزرگ بر گردن همه ما دارد، ادا کنیم. خدایش در بناه و رحمت گسترده خویش جای دهد؛ که او شنوا و اجابتگر است.

شوال المکرم ۱۴۳۰ ق.

گروه تحقیق